

Polskie Towarzystwo Historyczne • Towarzystwo Miłośników Historii

DWÓR I WIEŚ NA LITWIE I BIAŁORUSI

w XIX i na początku XX wieku

Pod redakcją
Doroty Michaluk

Warszawa 2014

Recenzenci:

dr hab. Oleg Łatyszonek, prof. UwB
dr hab. Jolanta Sikorska-Kulesza, prof. UW

Praca naukowa finansowana w ramach programu
Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą
„Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2015,
grant nr 0156/FNiTP/H12/80/2011

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

Publikacja dofinansowana przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
(Umowa nr 579/P-DUN/2014)

Tłumaczenia z języków białoruskiego i rosyjskiego: Dorota Michaluk

Indeksy: Tomasz Błaszczak

Redakcja: Anna Gogut

Na okładce: Witkowo, fot. AGAD, sygn. D/70 Pozycja nr: 2457,
za: S. Górzyński, *Arystokracja polska na starej fotografii*, wersja cyfrowa

Skład i łamanie: Rafał Mikulski

© Copyright by Wydawnictwo DiG, 2014

ISBN 978-83-7181-871-4

Wydawnictwo DiG Sp. j.
PL 01-987 Warszawa, ul. Dankowicka 16c lok. 2
tel./fax: (+48 22) 839 08 38
e-mail: biuro@dig.pl, <http://www.dig.pl>

Druk cyfrowy: TOTEM w Inowrocławiu

Spis treści

Wstęp (Dorota Michaluk)	7
Mikalaj Khaustovich	
Refleksje Jana Barszczewskiego nad przeszłością i współczesnością Białorusi.....	9
Tamara Bairašauskaitė	
Seweryn Römer i jego wspomnienia spisane w 1863 roku	19
Dorota Michaluk	
Szlacheccy rewolucjoniści i „raznoczyńska” inteligencja. Kształtowanie światopoglądów historycznego i społecznego chłopów białoruskich przed powstaniem styczniowym na przykładach „Muzyckaj Praudy” i <i>Рассказах на беларусском наречии</i>	33
Vitaly Makarevich	
Deportacje okolic szlacheckich z guberni mińskiej w latach 1863–1864	57
Lilia Kowkiel	
Przekazy pamiętnikarskie szlachty o prywatnych księgozbiorach i czytelnictwie na ziemiach litewsko-białoruskich w XIX wieku	75
Siarhiej Tokć	
Dwór szlachecki a chłopska wieś na ziemiach białoruskich w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku: ewolucja stosunków społeczno-kulturalnych.....	99
Aleksander Smalianczuk	
U genezy idei krajowej na początku XX wieku	121
Indeks osobowy.....	137
Indeks nazw geograficznych	143

VITALY MAKAREVICH

Mińsk

Deportacje okolic szlacheckich z guberni mińskiej w latach 1863–1864

Od czasu rozbiorów Rzeczypospolitej w końcu XVIII wieku rosyjska administracja nie umiała poradzić sobie z obecnością drobnej szlachty na terenie Białorusi, Litwy i Ukrainy, toteż na ogół odnosiła się do niej z niechęcią¹. Przyczyny tego szukać należy w tym, że drobna szlachta nie wpisywała się w strukturę społeczną i organizację państwową Cesarstwa Rosyjskiego. Jeszcze w końcu XVIII i na początku XIX wieku wobec tej grupy podejmowano rozmaite działania mające na celu pozbycie się jej z warstwy

¹ Badania na temat drobnej szlachty na terenie Litwy, Białorusi i Ukrainy jako pierwsi podjęli: H. Mościcki, *Wysiedlenie szlachty na Litwie i Rusi przez rząd rosyjski*, „Wschód Polski”, 1919, nr 1, s. 46–63; tenże, *Pod berłem carów*, Warszawa 1924, s. 294; J. Pogonowski, *Legitymacja szlachecka po rozbiorach*, „Miesięcznik Heraldyczny”, 1932, Nr 12, s. 215–217; T. Perkowski, *Legitymacje szlachty polskiej w prowincjach zabranych przez Rosję*, „Miesięcznik Heraldyczny”, 1938, Nr 5, s. 69–76; В. Неупокоев, *Преобразование беспоместной шляхты в Литве в податное сословие однодворцев и граждан (Вторая треть XIX в.)*, w: *Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг.*, Сборник статей в 9 т., Москва 1960–1986; З.Я. Тальвирская, *К вопросу о социальном облике мелкого дворянства в 1860-х годах (по материалам трёх уездов Минской губ.)*, w: *Историко-социологические исследования (на материалах славянских стран)*, ред. кол.: В.А. Дьяков и др., Москва 1970, s. 198–221; Н.Н. Улащик, *Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии*, Москва 1965; D. Beauvois, *Polacy na Ukrainie 1831–1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie*, Paryż 1987; I. Rychlikowa, *Carat wobec polskiej szlachty na ziemiach zabranych w latach 1772–1831*, „Kwartalnik Historyczny”, 1991, Nr 3, s. 50–83; L. Zasztowt, *Koniec przywilejów. Degradacja drobnej szlachty polskiej na Litwie historycznej i prawobrzeżnej Ukrainie w latach 1831–1868*, „Przegląd Wschodni”, 1991, z. 3, s. 615–640; J. Sikorska-Kulesza, *Weryfikacje szlachectwa jako instrument stanowej degradacji drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w latach 1831–1868*, „Przegląd Wschodni”, 1992/93, Z. 3 (7), s. 557–572; таже, *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku*, Warszawa 1995; С. Луговцова, *Политика российского самодержавия по отношению к дворянству Белоруссии в конце XVIII–первой половине XIX вв.*, Минск 1997; T. Bairašauskaite, *Lietuvos bajorų savivalda: XIX a. pirmojoje puseje*, Vilnius 2003.

szlacheckiej². Chwytano się takich środków, jak weryfikacja szlachectwa, rozważano przesiedlenia na inne tereny³. W 1823 roku car Aleksander I przyjął do rozpatrzenia projekt Mikołaja Chowańskiego, nowo mianowanego generał-gubernatora białoruskiego w guberniach: smoleńskiej, mohylewskiej i witebskiej. Proponował on utworzenie z drobnej szlachty specjalnych formacji wojskowych, a także przesiedlenie jej na mniej ludne ziemie w wewnętrznych guberniach państwa⁴. Car poparł projekt i przekazał Senatowi do rozpatrzenia, ale nie zdążył go podpisać przed swoją śmiercią w 1825 roku. W pierwszych latach panowania Mikołaja I wokół projektu toczyły się dyskusje w Ministerstwach Finansów i Spraw Wewnętrznych. Jednak nie został on przyjęty w proponowanym kształcie, a gdy 19 października 1831 roku przyjęto ustawę o weryfikacji szlachty, przestał być aktualny. Ustawa ta przewidywała także opracowanie sposobów przesiedlenia części drobnej szlachty do wewnętrznych lub oddalonych gubernii imperium⁵.

Nad takimi rozwiązaniami zastanawiano się już w końcu XVIII wieku, ale wtedy nie weszły one w fazę realizacji. Pomysły rozwiązania kwestii drobnoszlacheckiej przez deportację pojawiły się znowu po powstaniu listopadowym w latach 1832–1833 i wtedy zostały zatwierdzone przez Mikołaja I⁶. Wydano dwie ustawy o przesiedleniu dobrowolnym i przymusowym, które w ten sam sposób określały metody i sposoby działania⁷. Plany te po raz kolejny nie zostały wcielone w życie głównie z powodu wielkich kosztów takiego przedsięwzięcia. Jednak w 1843 roku z guberni białorusko-litewskich i ukraińskich do guberni jekaterynosławskiej wysłano 1729 osób obojga płci (do miejsca przeznaczenia dotarło tylko 1345 osób)⁸. W latach 40. XIX wieku projekty dotyczące

² Szczególną uwagę zwraca na to: J. Sikorska-Kulesza, *Deklasacja drobnej szlachty*, s. 1–15.

³ Tamże, s. 15. Zob.: тазе, *О переселении в сии губернии на казенные земли чиншевой шляхты с помещичьих земель в присоединенных от Польши Губерниях, 5 июня 1796 г., № 17469*, в: *Полное собрание законов Российской империи* [dalej: ПСЗ], Собрание 1–е : в 45 т., Санкт Петербург 1830, Т. 23, s. 897–900.

⁴ Российский государственный исторический архив, ф. 1341, Д. 346 ч. II (6). лл. 411, 420–439: Дело о шляхте в губерниях от Польши присоединенных.

⁵ Тамże, лл. 411, 420–439.

⁶ *Высочайше утверждённые правила для переселения граждан и однодворцев западных губерний в Кавказскую область, 25 марта 1832 г., № 5249*, в: ПСЗ, Собрание 2–е: в 55 т., Санкт Петербург 1842, s. 153–158; *Правила для переселения однодворцев западных губерний по желанию их в другие губернии, 25 марта 1832 г., № 5250*, в: ПСЗ, Собрание 2–е, т. 7, s. 158–162; D. Beauvois, dz. cyt., s. 95.

⁷ *Высочайше утверждённые правила для переселения граждан и однодворцев западных губерний в Кавказскую область, 25 марта 1832 г., № 5249*, в: ПСЗ, Собрание 2–е, т. 7, s. 153–158; *Правила для переселения однодворцев западных губерний по желанию их в другие губернии, 25 марта 1832 г., № 5250*, в: ПСЗ, Собрание 2–е, т. 7, s. 158–162.

⁸ В.И. Неупокоев, *Преобразование беспоместной шляхты в Литве*, s. 18; О. Лепеш, *Граждане и однодворцы в политике российского правительства на территории Беларуси после восстания 1830–31 гг.*, „Научные труды Республиканского института высшей школы. Исторические и психолого-педагогические науки”, выпуск 10 (15), Ч. 1, Минск 2010, s. 99; Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі [dalej: НІАБ], ф. 1430, спр. 9221, лл. 3–6: Дело по отношению Департамента государственных имуществ о переселении однодворцев из западных губерний в Екатеринославскую, Херсонскую и другие.

przesiedleń jednodworców i drobnej szlachty znowu usiłowano ująć w ramy prawne⁹. Według pobieżnych podliczeń W. Nieupokojewa w latach 30.–50. XIX wieku z Białorusi i Litwy przesiedlono niemal osiem tysięcy osób płci męskiej, czyli około 9% ogólnej liczby jednodworców¹⁰. Dane te wymagają jednak weryfikacji i pogłębionej analizy.

Następna dość masowa fala przymusowych deportacji drobnej szlachty z guberni litewsko-białoruskich do odleglejszych guberni Cesarstwa nastąpiła z inicjatywy generał-gubernatora wileńskiego Michaiła Murawjowa w czasie powstania styczniowego. Stał on na stanowisku, że przedstawiciele tej warstwy brali aktywny udział w powstaniu i byli jego główną podporą¹¹. Pod tym pretekstem mógł powrócić do swoich wcześniejszych planów rozprawy z drobną szlachtą. Murawjow jeszcze na stanowisku gubernatora grodzieńskiego w 1831 roku przesłał Mikołajowi I projekt, w którym proponował, aby wszystką nieosiadłą szlachtę, która „nie wybierze dla siebie jakiegoś rodzaju zajęcia” wysiedlić do rejonów pogranicznych i w ten sposób sformować wojska ochrony rubieży¹². Powstanie 1863–1864 roku w zachodnich guberniach Cesarstwa spowodowało zaostrożenie systemu prawnego i pretekst do podjęcia radykalnych kroków administracyjnych względem drobnej szlachty jako grupy społecznej.

Należy podkreślić, że ocena Murawjowa o udziale tej warstwy społecznej w powstaniu nie do końca odpowiadała rzeczywistości. Drobna szlachta zasilająca osobo-wo lub wspierająca oddziały powstańcze w powiatach nowogródzkim, borysowskim, bobrujskim i słuckim guberni mińskiej była tylko jedną z kilku grup społecznych, której przedstawiciele podtrzymywali działania powstańcze. Oprócz tego, wśród drobnej szlachty wspierającej powstanie przeważała grupa, która z powodu swoich zajęć zawodowych i mieskiego stylu życia tworzyła już warstwę inteligencką. Nie miała już w zasadzie więzi ze szlachtą zaściankową i z jej sposobem życia. Z doniesień płk. żandarmerii Borysa Rejcharta widać, że do powstania w guberni mińskiej dołączyli głównie właściciele ziemscy, duchowieństwo katolickie, rzemieślnicy, urzędnicy, studenci, wojskowi i tylko mała część drobnej szlachty: okoliczna i czynszowa¹³. W raporcie z 17 sierpnia 1863 roku Rejchart zawiadamiał naczelnika sztabu korpusu żandarmów: „w obecnym powstaniu ze szlachty osiadłej udział bierze niewielka liczba i to pod przymusem”¹⁴. Te doniesienia pozostają w dużej sprzeczności z rozporządzeniem cyrkularnym wileńskiego generał-gubernatora M. Murawjowa z 8 sierpnia 1863 roku, w którym wskazuje

⁹ В.И. Неупокоев, dz. cyt., s. 14, 17, 18; *Об усилении способов к переселению однодворцев западных губерний во внутренние губернии, 2 июля 1841 г., № 14601*, w: ПСЗ, Собрание 2–е, т. 16. Отд. 1, s. 428.

¹⁰ В.И. Неупокоев, dz. cyt., s. 18.

¹¹ НГАБ, ф. 2001, воп. 2, спр. 52, к. 1–2: Дело по предписанию генерал-губернатора Муравьёва о доставлении сведений о чиншевой шляхте и однодворцах больше других принимавших участие в деле бывшего в Могилёвской губернии восстания.

¹² О.В. Лепеш, *Комитет западных губерний: организация и деятельность (1831–1848 гг.)*, Минск 2010, s. 57.

¹³ *Rok 1863 na Mińszczyźnie. Materiały archiwum Wydziału III byłej kancelarii cesarskiej*, oprac. J. Witkowski, O. Janiewicz, Mińsk 1927, s. 19, 24.

¹⁴ Тамże, s. 14.

na jednodworców i drobną szlachtę jako najbardziej licznych i aktywnych uczestników powstania¹⁵.

Na początku lat 70. XX wieku na podstawie danych zebranych przez urzędników Ministerstwa Wojny analizę struktury społecznej powstańców przeprowadził W Zajcew. Wyniki jego badań przyniosły potwierdzenie obserwacji Rejcharta. W oddziałach powstańczych na terytorium Litwy i Białorusi znaleźli się głównie właściciele ziemscy, przedstawiciele inteligencji (urzędnicy, studenci, lekarze, nauczyciele), administracja dworska i leśna, a także dzierżawcy. Drobną szlachtą zaściankowa i czynszowa pracująca na roli, stanowiła bardzo nieznaczny odsetek powstańców. We wszystkich białoruskich i litewskich guberniach za uczestnictwo w partiach powstańczych osądzone zostały 774 osoby pochodzenia szlacheckiego. Wśród nich 30% stanowili gimnazjaliści, 21% urzędnicy, 9% właściciele ziemscy, 5% oficerowie i wychowankowie uczelni wojskowych, 5% arendarze i zarządzający majątkami i folwarkami, 5% ekonomowie, zarządzający i pisarze dworscy, 4% lekarze, felczerzy i aptekarze, 4% robotnicy i pracownicy najemni, 2% guwernerzy, kamerdynerzy, łowczy, pokojowi, 2% nauczyciele — wiejscy domowi i prywatni, doktorzy filozofii, 2% pisarze — okręgowi, gminni, wiejscy i innych szczebli, 1,5% leśniczy i urzędnicy leśni różnych szczebli, 1,5% rzemieślnicy, 1% architekci, rzeźbiarze, artyści, muzycy, organiści, 1,5% mierniczy ziemscy. Odsetek szlachty innych zajęć wyniósł 4,5%. W strukturze tej znalazło się tylko półtora procenta drobnej szlachty zaściankowej i czynszowej utrzymującej się z pracy rolniczej¹⁶.

Podkreślić należy, że przytoczone wyżej dane dotyczą tylko osób, których szlachectwo zostało potwierdzone i znajdowały się one w składzie *dworjanstwa*. Pamiętać trzeba o tym, że administracja rosyjska terminem *szlachta* określała osoby, które nie zdołały udowodnić swojego rodowodu szlacheckiego. Określenie to odnosi się przede wszystkim do drobnej szlachty, którą w ten sposób wydzielono w osobną grupę. Zgodnie z zastosowanymi kryteriami oddzielną grupę tworzyli także jednodworczy. Zuzanna Sambuk (Bajkowa) przeanalizowała alfabetyczne spisy uczestników powstania przechowywane w Litewskim Archiwum Historycznym¹⁷. Rezultaty jej badań świadczą o tym, że w guberni mińskiej drobna szlachta (bez ziemian), nawet z jednodworcami i wolnymi chłopami stanowiła tylko 4,4% wszystkich uczestników powstania działających z bronią w ręku¹⁸.

Powyższe dane wyraźnie pokazują, że podstawową grupą społeczną powstania na Litwie i Białorusi była nie drobna szlachta, a tworząca się w tym czasie inteligencja. Co prawda wywodziła się ona głównie ze środowiska drobnoszlacheckiego oraz urzędniczego

¹⁵ ПГАБ, ф. 295, воп. 1, стр. 1522. Циркулярное предписание губернатора военно-уездным начальникам Минской губ. о представлении сведений о шляхтичах, однодворцах и поселенцах принимавших участие в восстании для выселения их из Минской губ. Списки лиц подлежащих выселению. 12 авг. 1863–29 янв. 1866 г., л. 1–1 адв.

¹⁶ В.М. Зайцев, *Социально-сословный состав участников восстания 1863 г. (Опыт статистического анализа)*, Москва 1973, табл. 57.

¹⁷ С.О. Байкова, *О движущих силах восстания 1863 г. на территории Белорусии*, в: *Историко-социологические исследования*, ред. В.А. Дьяков, М.Н. Кузьмин, И.С. Миллер, Москва 1970, s. 222–252.

¹⁸ Тамże, s. 222–252.

(także w dużej części drobnoszlacheckiego), ale jej zawodowa aktywność — zajęcia miejskie — powodowała, że była to już odrębna grupa społeczna, która zerwała swoje więzi ze wsią. Biorąc pod uwagę wcześniejsze plany Murawjowa o przesiedleniu drobnej szlachty, można przypuszczać, że gubernator postrzegał drobną szlachtę w całości — nie wyodrębniał z niej urzędników, szlachty zaściankowej i czynszowej — jako wrogą grupę społeczną i przeszkodę w planach rusyfikacyjnych. Jego niechęć budziło zapewne i to, że właśnie z tego środowiska wywodziła się część miejscowej inteligencji, często źle usposobionej do rosyjskiej administracji. W dużej mierze przyczyniły się do tego działania prowadzące do deklasacji drobnej szlachty.

Skoro szlachta zaściankowa i czynszowa nie była zbyt aktywna w czasie powstania, to deportacje drobnej szlachty z okolic guberni mińskiej po powstaniu 1863 roku należy rozpatrywać nie tylko jako metodę represji. Wydaje się, że była to raczej realizacja części programu M. Murawjowa z lat 30. XIX wieku, kiedy proponował on zasiedlenie Litwy i Białorusi osadnikami z guberni wielkorosyjskich. Do wcielenia tego planu w życie, oprócz zgody władz zwierzchnich, potrzebna była ziemia. Wystąpienie zbrojne przeciwko rządowi rosyjskiemu dostarczyło dodatkowego pretekstu do przesiedlenia szlachty i swobodnego dysponowania pozostawianą przez nią ziemią.

Badacze podejmowali już problem deportacji zaścianków drobnoszlacheckich, ale kwestia ta tylko częściowo rozpatrywana była w kontekście powstania¹⁹. Liczbę zesłanych z zachodnich i południowych guberni łącznie, oblicza się w przybliżeniu na około 38 tysięcy osób²⁰. W Zajcew szacuje, że z guberni północno-zachodnich, tj. mińskiej, grodzieńskiej, wileńskiej, witebskiej, kowieńskiej, mohylewskiej, za: „udział w buncie”, „udział w zbrojnej walce”, „wspieranie i podtrzymywanie buntu” wysiedlonych zostało 15 494 osób²¹. Wśród nich było 1981 mieszkańców guberni mińskiej²². W Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w zespole 378 przechowywane są zestawienia, zrobione w kancelarii Tymczasowego Audytoriatu Połowego przy sztabie wojsk Wileńskiego Okręgu Wojskowego, dotyczące liczby osób skazanych za udział w powstaniu w guberniach litewskich i białoruskich. Źródło to podaje liczbę 12 483 osób, a więc

¹⁹ F. Czaplicki, *Moskiewskie na Litwie rządy 1863–1869: dalszy niejako ciąg Czarnej Księgi*, Kraków 1869, s. 139–145, 354; H. Mościcki, dz. cyt., Warszawa 1924, s. 294; J. Iwaszkiewicz, *Wykaz dóbr ziemskich skonfiskowanych przez rządy zaborcze w latach 1773–1867*, Warszawa 1929; W. Szmidt, *Geneza prywatnej rosyjskiej własności ziemskiej w guberni wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej 1793–1875*, „Miesięcznik Statystyczny”, 1922, t. 5, z. 9, s. 298. *Документы і матэрыялы на гісторыі Беларусі*, w: 4 т. пад рэд. Н.М. Нікольскага, Мінск 1940, т. 2: (1772–1903 гг.), s. 548; М.Н. Муравьев, *Записки графа Михаила Николаевича Муравьева-Вилenskого*, „Русская Старина”, 1882, т. 37, № 3, s. 623; С.М. Самбук, *Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX в.*, Минск 1980, s. 25; *Восстание в Литве и Белоруссии 1863–64 гг.*, Москва 1965, s. 95–98; А. Радзюк, *Знічэнне шляхецкіх ваколіцаў на Гарадзенічыне ў 1863–64 гг.*, „Arche”, № 12, 2010, s. 151–173; О. Горбачёва, *Восстание 1863–1864 гг. и репрессивные мероприятия царизма в Беларуси*, w: *Represje i ugnanie. Historiografia i tradycja*, red. W. Caban, W. Sliwowska, Kielce 2005, s. 111–118; Д. Матвейчык, *Выгнаныя з роднага краю. Паслялістападаўская эміграцыя з Беларусі і Літвы (1830–1870-я гады)*, Мінск 2011.

²⁰ D. Fajnhauz, *1863. Litwa i Białoruś*, Warszawa 1999, s. 297.

²¹ В.М. Зайцев, *Социально-сословный состав*, табл. 2, табл. 12, табл. 38, w: С.О. Байкова, dz. cyt.

²² Tamże, табл. 38.

mniejszą liczbę niż Zajcew, w tym 128 osób zostało rozstrzelanych i 12 355 zesłanych. Szczególnie ważne w tym zestawieniu jest to, że podaje ono liczbę szlachty zaściankowej — 3497 osób obu płci — zesłanej z rodzinami „na osiedlenie”, łącznie 639 rodzin, a więc trzecia część wszystkich zesłanych²³. Zestawienie tej liczby z danymi o aktywnym udziale szlachty zaściankowej i czynszowej w powstaniu wskazuje na to, że zastosowane represje były nieadekwatne do jej liczebności w oddziałach powstańczych. Jednak w świetle przytoczonych wyżej informacji o ilości deportowanej szlachty zaściankowej, dane te nie wydają się pełne, tym bardziej, że dotychczas uwaga historyków badających kwestię przesiedleń, skupiała się głównie na guberniach mohylewskiej, grodzieńskiej i wileńskiej²⁴. W historiografii brakuje też prac o wysiedleniach z guberni mińskiej, bo dotychczas prawie w ogóle nie prowadzono badań²⁵. Dopiero kwerenda w zbiorach Narodowego Historycznego Archiwum Republiki Białoruś w Mińsku pozwoliła na dosyć szczegółowe przeanalizowanie tego problemu²⁶.

Opracowany plan działań oddziałów powstańczych w guberni mińskiej zakładał, że powinny być one wesprzeć działania partii w guberni mohylewskiej i wspólnie z nimi zająć Mohylew²⁷. Szybkie jednak rozbicie oddziałów Ludwika Zwierzdowskiego na Mohylewsczyźnie, zmusiło powstańców z guberni mińskiej do podjęcia samodzielnej bezplanowej operacji. W guberni mińskiej działały dwa duże oddziały, jeden w powiecie ihumeńskim dowodzony przez Stanisława Laskowskiego, drugi — Antoniego Trusowa w powiecie mińskim. Potem on, a także kilka niewielkich partii w powiatach borysowskim i słuckim, którym udało się uniknąć potyczek z wojskami rosyjskimi, dołączyli do Laskowskiego²⁸. Prowadzenie walki powstańczej wymagało posiadania zaplecza i współpracy miejscowej ludności, toteż powstańcy szukali wsparcia przede wszystkim u mieszkańców zaścianków. Jak jednak dowodzą badania W. Zajcewa i Zuzanny Sambuk (Bajkowej) większość szlachty zaściankowej w guberni mińskiej nie była aktywnie zaangażowana po stronie powstania, tj. nie walczyła w oddziałach powstańczych. Pomimo to, zdarzało się czasem, że okazywała pomoc powstańcom, do czego

²³ *Ведомость составленная в канцелярии временного полевого аудиториата при штабе войск Виленского военного округа, о числе лиц, подвергнутым различным наказаниям за участие в восстании на территории Литвы и Белоруссии*, w: *Паўстанне ў Літве і Беларусі 1863–1864*, ред. В. Дзьякаў і інш., Масква–Вроцлаў 1965, s. 95–98.

²⁴ F. Czapliski, *Czarna księga, 1863–1868*, Poznań, 1878, s. 63–71; tenże, *Moskiewskie na Litwie rządy 1863–1869*, s. 139–145, 354; J. Iwaszkiewicz, dz. cyt., s. 11–12; H. Mościcki, dz. cyt., s. 294; A. Радзюк, dz. cyt., s. 151–173.

²⁵ Wyjątkiem jest artykuł: Г. Крых і С. Токць, *Гісторыя пасялення Мінск–Дваранскае: заścianковая шляхта з Беларусі ў сібірскім Прыураллі*, „Беларускі гістарычны часопіс”, № 3, 2012, s. 4–10.

²⁶ Zaznaczyć należy, że w okolicach szlacheckich w małej ilości mieszkali także chłopci, dlatego też deportacje, chociaż w mniejszym stopniu, dotknęły także i tę grupę, a częściowo także ludność żydowską, a nawet raznoczynców. (W drugiej połowie XIX wieku termin „raznoczynca” używany był także w odniesieniu do niektórych przedstawicieli okolic szlacheckich, którzy w wyniku „weryfikacji szlachty” znaleźli się w takich formalnych kategoriach, jak: jednodworcy, ziemianie, wolni ludzie, szlachta, a nawet chłopci).

²⁷ D. Fajnhauz, dz. cyt., s. 164.

²⁸ Tamże, s. 164.

skłaniała wspólnota wyznaniowa i powiązania z osobami zaangażowanymi w działania powstańcze. Ujawnianie takich faktów podczas przesłuchiwania aresztowanych członków oddziałów, a nawet tylko domniemanie, że w pobliżu szlacheckiej okolicy widziano oddział powstańczy, stawało się wystarczającym powodem do wysiedlenia całej okolicy szlacheckiej.

Przygotowanie do masowych deportacji okolic szlacheckich poprzedzone było wydaniem rozporządzeń i zebraniem wiadomości o podejrzanych. W pierwszej kolejności pod specjalną uwagę brano mieszkańców majątków skarbowych, co było nowym zjawiskiem, na które koniecznie należy zwrócić uwagę. Cyrkularne rozporządzenia wydane przez Murawjowa w dniach 11 czerwca i 4 lipca 1863 pozwalały na odbieranie ziemi od szlachty czynszowej, jednodworców i raznoczynców z majątków skarbowych i przekazywanie jej chłopom²⁹. Ponadto 8 sierpnia 1863 roku Murawjow nakazał wojskowym naczelnikom powiatowym z guberni mińskiej zebranie informacji na temat politycznego zaangażowania przedstawicieli tych grup³⁰. W ten sposób powstawała lista osób przeznaczonych do wysiedlenia, które uzasadniano w następujący sposób: „Z zebranych zeznań i spraw, rozpatrywanych w komisjach śledczych o osobach uczestniczących w politycznych nieporządkach w tutejszym kraju, widać, że najbardziej licznymi i aktywnymi uczestnikami w bieżącym buncie byli jednodworczy i tak zwana szlachta czynszowa, osadzona pojedynczo i całymi wspólnotami na gruntach ziemiańskich, skarbowych i własnych. Szlachta ta i jednodworczy częściowo działała przeciwko naszym wojskom z bronią w rękę pod przewodnictwem księży i ziemian, częściowo wspierała buntownicze szajki zaopatrywaniem ich w potrzebne produkty, żywność, amunicję, nieujawnianiem miejsc ich przebywania i ukrywaniem zbiegłych i rannych buntowników. Tak jak warstwa drobnoszlachecka i jednodworczy we wszystkich minionych okresach aż do obecnego buntu, stale wyróżniali się swoją buntowniczą działalnością. Mając na względzie uprzedzenie przed podejmowaniem przez nich w przyszłości bezprawnych prób naruszenia spokoju ogólnospołecznego i porządku w kraju, (...) generał-gubernator uważa za konieczne usunąć z tego środowiska tych, którzy bardziej od innych wyróżniają się buntowniczym duchem i drugim podają zły przykład samowoli i niepokorności wobec prawa³¹”.

Rozkaz wydany drogą służbową 12 sierpnia 1863 przekazany został do wojskowych naczelników powiatów wraz z listem gubernatora mińskiego, w którym polecano: „zrobić zestawienie, oparte na rzeczywistych faktach, kto z jednodworców, ze szlachty

²⁹ *Сборник узаконений и распоряжений правительства по польскому мятежу 1863 г., вышедших по 28-е января 1868 года и касающихся западных губерний*, Киев 1868, s. 379–382.

³⁰ Dokument podobnej treści skierowany został i do guberni mohylewskiej: НГАБ, ф. 2001, воп. 2, спр. 52. Дело по предписанию генерал-губернатора Муравьёва о доставлении сведений о чиншевой шляхте и однодворцах больше других принимавших участие в деле бывшего в Могилёвской губернии восстания.

³¹ НГАБ, ф. 295, воп. 1, спр. 1522: Циркулярное предписание губернатора военно-уездным начальникам Минской губ. о представлении сведений о шляхтичах, однодворцах и поселенцах принимавших участие в восстании для выселения их из Минской губ. Списки лиц подлежащих выселению, 12 авг. 1863–29 янв. 1866 г., л. 1–1 адв.

[tj. drobnej szlachty — V.M.] i pojedynczych osadników, należący do tej warstwy brał aktywny udział w buncie; z jakich kręgów więcej osób w porównaniu z innymi, przystąpiło do buntowniczych szajek; a także, gdzie najczęściej pomocy buntownikom okazały te grupy zaopatrując [ich] w żywność, siano i inne przedmioty. Tak samo ustalić, którzy z nich więcej od drugih przeszkadzali lokalnej władzy w dławieniu buntu. Zebrawszy zgodnie z tymi wyżej podanymi warunkami odpowiednie świadectwa z terenu guberni mińskiej, przedstawić je panu generałowi w jak najszybszym czasie, ze spisem wiosek, a w nich ilości dworów, rodzin i osób z wiadomościami o stopniu ich nieprawomyślności i dla dalszych rozkazów³². Podkreślano wagę przedsięwzięcia i konieczność szybkiego dostarczenia żądanych danych³³.

Przed upływem miesiąca, 2 września gubernator miński otrzymał pierwszy raport od wojskowego naczelnika powiatu mińskiego: „za wyjątkiem osób, które przyłączyły się do buntu, o jakich w swoim czasie doniesiono przełożonym, mieszkający w powierzonym mi powiecie jednodworcy, zaścianki szlacheckie i pojedynczy osadnicy należący do tej warstwy jawnie w buncie nie uczestniczyli i wydaje się, że nie wspierali powstańców³⁴. Podobne raporty zapewniające o małej aktywności drobnej szlachty gubernator otrzymał również od wojskowych naczelników powiatów borysowskiego, bobrujskiego i nowogródzkiego³⁵. Zwrócić jednak należy uwagę, na pewne sprzeczności w nich zawarte. I tak naczelnik powiatu nowogródzkiego jednocześnie dodawał: „Ale nie można nie wskazać kilku wiosek i okolic położonych pośród lasów lub w ich pobliżu, ciągle w oddaleniu znajduje się jeszcze stosunkowo dużo mieszkańców. Wszystkie wioski położone są we włości wsiełubskiej i ich spis załączam³⁶. Jednocześnie w raporcie zwracano uwagę na to, że mieszkańcy tych wiosek od początku powstania podejrzani byli o jego wspieranie i zaopatrywanie powstańców w żywność. Dołączał spis miejscowości, których mieszkańców posądzano o wspomaganie powstańców; były to: Daszkiewicz, położona na skraju lasu Dombrowica (Dąbrowica) licząca dziewięć dworów zamieszkałych przez osiemnaście osób, leśne osady Kremalówka z jedenastoma dworami i Miezniki, okolica Milkewicze z dziesięcioma dworami drobnej szlachty, jednodworców, mieszczan i tzw. wolnych robotników rolnych³⁷ na własnej ziemi (w sumie 29 osób). Zarzut zaangażowania się w pomoc postawiono dwóm „raznoczyńcom” ze wsi Rusiówka, ale pod obserwację wzięto aż czterdziestu mieszkańców tej okolicy. Łącznie w tym czasie w powiecie nowogródzkim o udział w powstaniu lub pomoc powstańcom

³² Tamże, л. 1–3.

³³ Tamże.

³⁴ Tamże, л. 5–5 а д в.

³⁵ Informacje o tym, że drobna szlachta nie uczestniczyła w powstaniu Murawjow otrzymał także z guberni mohylewskiej na podstawie raportów wojskowych naczelników tej guberni — zob.: НГАБ, ф. 2001, вои. 2, спр. 52: Дело о сборе сведений об участии в восстании 1863 г. однодворцев и чиншпевой шляхты.

³⁶ Tamże, л. 11–11 а д в.

³⁷ Do takich formalnych kategorii często przepisowała się drobna szlachta w wyniku weryfikacji tytułów szlacheckich.

podejrzewano 144 mieszkańców szlacheckich zaścianków³⁸. Jednak wojskowy naczelnik tego powiatu, niedawno wyznaczony na to stanowisko, wykazał się inicjatywą proponując inne jeszcze metody przywrócenia porządku na podległym mu terenie. „Jeśli Wasza Ekscelencja uznaje za sprawiedliwe — pisał — usunąć z wiosek i okolic szlacheckich wymienionych w spisie mieszkańców, to konieczne będzie osiedlenie tam prawosławnych chłopów. Należy więc nakazać właścicielom ziemskim, żeby ziemię, znajdującą się obecnie w rękach rodzin buntowników, przekazali w określonym czasie w arendę na takich samych warunkach dla czasowo-zobowiązanych chłopów wiary prawosławnej. Dotychczasowych arendarzy [tj. te rodziny, które zdaniem władz mogą wspierać powstańców — przyp. V.M.] zalecam przenieść w bardziej odkryte miejsca”³⁹. Mowa tu była nie o wysiedleniu, lecz tylko o przeniesieniu podejrzanych dzierżawców do pobliskich miejscowości położonych w większej odległości od lasu, by nie mogli udzielać pomocy powstańcom.

O szlacheckich osadach podejrzewanych o to, że ich mieszkańcy „biorą udział w buncie” donosił mińskiemu gubernatorowi w raporcie z 15 września 1863 roku także wojskowy naczelnik z powiatu ihumeńskiego pułkownik Sacharow⁴⁰. Na listę „niepewnych” trafiły okolice: Sucin i Gizgajłowo (Gizajłowa), z których do powstania, według ustaleń naczelnika, poszło czternaście osób. W załączonym zaś spisie podejrzanych figurowali już wszyscy mieszkańcy — 153 osoby. Doniesienia wskazywały także na mieszkańców okolic szlacheckich o nazwach: Francuska Hrebła (Francuska Grobla), Podkosie, Hapociewo, z których — przy łącznej liczbie 89 mieszkańców — sześciu zasililo powstańcze oddziały. Obserwacją objęto także mieszkańców okolic: Repic, Siomkowej Słobody, Spuścicy i Uborek — łącznie 122 osoby. Pod nadzorem znalazła się Hajdukowa Słoboda (50 osób), stwierdzono bowiem, że nocował tam oddział Okulicza oraz Żabichowo i Wołoduta (78 osób), Raczyborki (28 osób), okolica Dubowy Łuh (16 osób), Możanki (64 osoby), Stara Huta (37 osób). Ich mieszkańcy zapatrywać mieli powstańcze partie w żywność. To stało się też powodem aresztowania osób mieszkających w pobliżu karczmy Podszopki, ich rodziny — łącznie 27 osób — trafiły na listę podejrzanych. Ogółem w powiecie ihumeńskim działania na rzecz powstania zarzucano mieszkańcom siedemnastu osad, łącznie 666 osobom, głównie drobnej szlachcie.

Wojskowi naczelnicy powiatów mozyrskiego, rzeczyckiego i słuckiego początkowo opóźniali się ze zbieraniem danych i składaniem spisów o podejrzanych w szlacheckich okolicach, toteż 25 października 1863 roku miński gubernator cywilny wystosował do nich ponaglenie⁴¹. Z kolei raporty wojskowych naczelników bobrujskiego, pińskiego i rzeczyckiego chociaż nadeszły w odpowiednim czasie, to nie potwierdzały

³⁸ НГАБ, ф. 295, воп. 1, спр. 1522: Циркулярное предписание губернатора военно-уездным начальникам Минской губ. о представлении сведений о шляхтичах, однодворцах и поселенцах принимавших участие в восстании для выселения их из Минской губ. Списки лиц подлежащих выселению. 12 авг. 1863–29 янв. 1866 г., л. 12–14.

³⁹ Тамże, л. 6–10.

⁴⁰ Тамże, л. 17–20.

⁴¹ Тамże, л. 20.

w oczekiwanim stopniu udziału drobnej szlachty w powstaniu, więc 9 listopada 1863 roku gubernator zażądał spisów „niepewnej” szlachty. Wszystko to sprawia wrażenie, jakby miński gubernator starał się sprostać zadaniu postawionemu przez Murawjowa, tj. przedstawić spisy szlachty do wysiedlenia. W piśmie skierowanym do naczelników powiatowych pojawiają się słowa gubernatora warte przytoczenia: „stwierdzam, że chociaż z jednodworskich i okolic szlacheckich (...) nikt nie brał udziału w buncie i nie dostarczał buntownikom zaopatrzenia, to jednak bardzo dużo rodzin jest podejrzanych i niepewnych w sensie politycznym, gdyż rozproszone są wśród lasów, oddzielone od zamieszkałych osad i przy nadarzającej się okazji, mogą naruszyć obowiązki wiernopoddańcze i przeciwstawić się rządowym zarządzeniom o tłumieniu buntu”⁴².

Wojskowych naczelników powiatowych zobowiązano do złożenia szczegółowych spisów drobnej szlachty „z Waszą konkluzją kogo z nich uważacie za konieczne wysiedlić do innych guberni, a kogo do bliższych wiosek, (...) mniej podejrzane rodziny wymienione mogą pozostać w poprzednich miejscach zamieszkania, jeśli uznane zostaną przez Was za nieszkodliwych, ale nie wcześniej, niż po przedstawieniu w pełni prawomyślnych i przekonujących rękojmi. (...) obowiązkiem liczę dodać, że środek jakim jest wysiedlenie, spowodowany jest tylko koniecznością, szczególnie przy — — — tutejszego Kraju, (...) uważam za swój obowiązek zwrócić szczególnej uwagi na ważniejsze cele, od których zależy — — — tutejszego Kraju”⁴³. Myśliniki zaznaczone w powyższym tekście, znajdują się w oryginale dokumentu. Przypuszczać należy, że postawiono je specjalnie, aby ukryć pod nimi jakąś specjalną treść, która miała pozostać nieznaną postronnym urzędnikom, ale wiadoma była naczelnikom wojskowym.

Działania związane z deportacją szlachty, jakie zamierzał podjąć Murawjow, musiały zostać omówione na posiedzeniach Komitetu Zachodniego. Jego członkowie w 1864 roku dyskutowali nad stworzeniem programu, którego celem będzie „nie tymczasowe, ale systemowe wprowadzenie takich środków, które zapewnią w przyszłości spokój w Kraju Zachodnim”⁴⁴. Należy zaznaczyć, że Murawjow jeszcze przed otrzymaniem raportów od powiatowych wojskowych naczelników informował członków Komitetu Zachodniego o masowym udziale drobnej szlachty w powstaniu, toteż zagadnienie to jako „wysiedlenie z północno-zachodnich guberni jednodworców i osób byłej polskiej szlachty [tj. pochodzącej z terenów dawnej Rzeczypospolitej — przyp. red.] zamieszanej w bunt” stało na posiedzeniu Komitetu 12 września 1863 roku⁴⁵. Komitet Zachodni z kolei przekazał tę sprawę do rozpatrzenia ponownie wileńskiemu generał-gubernatorowi, ministrowi spraw wewnętrznych i ministrowi skarbu⁴⁶.

⁴² Тамże, л. 47.

⁴³ Тамże, л. 47–51.

⁴⁴ Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў [dalej: РДГА], ф. 1267, воп. 1, спр. 34: Отчёт по Западному комитету за 1864 г., л. 1.

⁴⁵ РДГА, ф. 1267, воп. 1, л. 35. Подробный алфавитный указатель Высочайше утверждённым положениям Западного комитета со дня его открытия в Сентябре месяце 1862 года по 1 янв. 1865 г. Страница списка на слово „Выселение”. Журнал заседания 12 сентября 1863, № 48.

⁴⁶ Тамże.

W końcu października przysły informacje z pozostałych powiatów: pińskiego, mozyrskiego i rzeczyckiego. Nie zawierały jednak oczekiwanych odpowiedzi. Piński naczelnik wojskowy, być może nie chcąc, by raport bez dołączonego spisu drobnej szlachty do wysiedlenia uznany został za niedbałe wykonanie zadania, dołączył do niego „Spis osób, jakie brały udział w politycznych zajściach”⁴⁷. Na liście figuruje 50 nazwisk. Na podstawie danych o ich społecznym pochodzeniu i zajęciach stwierdzić należy, że ujęte w nim osoby w przeważającej większości pochodziły spoza okolic szlacheckich.

Kłopoty ze znalezieniem osób zaangażowanych w działania antyrządowe miał również wojskowy naczelnik pełniący swoje obowiązki jednocześnie w dwóch powiatach, mozyrskim i rzeczyckim. Pisał, że oddziały powstańcze na jego terenie nie są formowane, z ociąganiem się wskazał tylko jedną Kustowicę jako szlachecką okolicę podejrzaną, ale w zupełnie innym znaczeniu: „stałe odznacza się rozbojami, niezgodą nawet pomiędzy sobą i kryminalnymi przestępstwami; w danej chwili tylko dla tej jednej okolicy u sędziego śledczego znajduje się osiem bieżących spraw kryminalnych, których było jeszcze więcej zanim powiat nie został objęty stanem wojennym”⁴⁸. Przy tym tłumaczył się z powolności pracy, zapewniając, że spis najbardziej niepewnych osób z dwóch podległych mu powiatów jest przygotowywany. Lista taka wkrótce dotarła, ale zawierała tylko 8 nazwisk, z których siedem osób oskarżano o rozbój, a jednej zarzucano uchylanie się od poboru wojskowego⁴⁹. Jesienią dotarł także raport naczelnika powiatu słuckiego. Podobnie, jak jego koledzy, informował, że na jego terenie nie ma partii powstańczych. Twierdził także, że szlachta i jednodworczy nie przystąpili do powstania, nie zauważono również, by mieszkańcy powiatu przygotowywali się na wsparcie oddziałów powstańczych robieniem zapasów i przeciwstawiali się miejscowej administracji w zwalczaniu buntu. Wyjątek stanowiły osoby już aresztowane i poddane śledztwu⁵⁰.

Dla potwierdzenia prawdziwości swoich słów i udowodnienia lojalnej postawy drobnej szlachty względem rządu wojskowy naczelnik powiatu słuckiego Astachow zażądał, aby mieszkańcy okolic podpisali adres do cara. Z jednej strony była to zapewne próba odsunięcia represji od mieszkańców powiatu, z drugiej zaś także potwierdzenie, że naczelnik powiatu prawidłowo wykonuje swoje obowiązki i brak podejrzanych na wymaganych listach odpowiada rzeczywistości⁵¹. W końcu października 1863 roku ponowił on zapewnienia o niewinności szlachty i jednodworców, dokumentując to także obywatelskimi oświadczeniami, że nie angażuje się w wystąpienia antyrządowe⁵². Zachowanie naczelnika powiatu słuckiego mimo wszystko było dość wyjątkowe, szczególnie zważywszy, że partie powstańcze na tym terenie działały⁵³.

⁴⁷ Tamże, s. 27.

⁴⁸ Tamże, s. 33.

⁴⁹ Tamże, s. 33–34.

⁵⁰ Tamże, s. 23–23 aAB.

⁵¹ Tamże, s. 23, 31 aAB.

⁵² Tamże, s. 36.

⁵³ D. Fajnhauz, dz. cyt., s. 164.

W innych powiatach, przede wszystkim w ihumeńskim, gdzie działalność zbrojna była bardziej widoczna (operował tam duży oddział Stanisława Laskowskiego), powiatowi wojskowi naczelnicy wykazywali wielką aktywność w chęci ukarania winnych i robili spisy szlachty do wysiedlenia. Na podstawie wspólnych informacji z powiatów ihumeńskiego i nowogródzkiego miński gubernator przygotował raport dla generał-gubernatora Murawjowa, w którym powiadał o sytuacji, ale zarazem zalecał rozzwagę:

Z zebranych przeze mnie, zgodnie z nakazem Waszej Ekscelencji z 8 sierpnia bieżącego roku, świadectw o jednodworcach i szlacheckich okolicach, a także o indywidualnych osadnikach z tej warstwy, biorących udział w buncie, okazuje się, że (...) w powiatach nowogródzkim i ihumeńskim, szczególnie w tym ostatnim, buntownicy bardziej niż w innych znaleźli wsparcie ze strony drobnej szlachty, mieszkającej w tych powiatach całkowicie samotnie w zalesionym terenie lub w niewielkich siołach. Szlachty takiej jest do 666 osób w powiecie ihumeńskim, a w nowogródzkim do 149 osób. Wysiedlenie wszystkich wymienionych osób, oprócz innych niewygód, będzie wiązało się z ogromnymi wydatkami dla rządu, poza tym jestem przekonany, że wysiedlenie tylko niektórych, bardziej winnych rodzin może przynieść te same rezultaty, jakie są oczekiwane od całkowitego wysiedlenia. (...) Przy tym uważam za obowiązek donieść, że chociaż w innych powiatach, jak zapewniają wojskowi naczelnicy powiatowi, szlachta nie brała udziału w buncie, ale żeby ostatecznie oczyścić wszystkie powiaty z osób wspierających aktualne nieporządki, surowo poleciłem naczelnikom (...), aby dostarczyli mi spisy wszystkich najbardziej podejrzanych i niepewnych osób, które ze względu na swój charakter i sposób myślenia nie mogą ręczyć za swoją rzetelność. Dla zebrania bardziej utwierdzających faktów (...) sam jeżdżę do niektórych powiatów⁵⁴.

Na podstawie powyższych danych w październiku obserwowanych mieszkańców umieszczono w spisie, rekomendując 815 osób do wysiedlenia⁵⁵. Z powiatu ihumeńskiego było 666 osób, a z nowogródzkiego — 149.

Wydaje się, że gubernator miński chciał zademonstrować swoją aktywność i wykazać się przed przełożonym, z drugiej jednak strony starał się powstrzymać zapędy Murawjowa, chwytając się wysokich kosztów planowanych akcji. Do dokumentu dołączony był spis szlacheckich okolic wraz z liczbą osób, które mogłyby podlegać deportacji. Było to zestawienie sporządzone na podstawie raportów naczelników powiatowych, w których sugerowali oni wysiedlenie od jednej rodziny do deportacji całych okolic.

Dnia 17 grudnia 1863 roku zostało zrobione końcowe zestawienie osób przeznaczonych do przesiedlenia, przy czym część z nich proponowano przenieść tylko do sąsiednich miejscowości w granicach guberni mińskiej i objąć je specjalnym dozorem. Podejrzanych podzielono na trzy kategorie: pierwsza dotyczyła przeznaczonych za polityczną działalność do wysiedlenia do wewnętrznych guberni (50 rodzin); druga — wysiedlonych do wewnętrznych guberni (34 rodziny); w trzeciej znaleźli się mieszkańcy osad leśnych, przeznaczeni do przekazania pod nadzór wspólnoty wiejskiej (64 rodziny). Tylko z powiatu ihumeńskiego planowano przesiedlić 148 rodzin, łącznie 1017 osób⁵⁶.

⁵⁴ НГАБ, ф. 295, воп. 1, спр. 1522: Циркулярное предписание, л. 37–40.

⁵⁵ Тамże, л. 21.

⁵⁶ Тамże, л. 97–145.

Chociaż przygotowano stosowną dokumentację, sprawa nieoczekiwanie przybrała inny obrót. Dnia 6 grudnia 1863 roku nowogródzki naczelnik powiatowy poinformował gubernatora mińskiego, że z powodu słabej znajomości powiatu, w którym obowiązki objął zaledwie w końcu lipca, przekazane przez niego informacje nie odpowiadają prawdzie: „byłem tak mało zapoznany z okolicznościami buntu w nowogródzkim powiecie, że mimowolnie popełniłem błąd, odniosłem do osób to, co odnosiło się do miejscowości. Lesne położenie Kraliryjewki, Miezników i Dombrowicy jest takie, że niezależnie od tego, kogo tam osiedlić, to w przypadku nowego buntu mieszkańcy będą zamieszani weń znowu — ze strachu przed podpaleniami, czym cały czas szajki ich straszyły. Pomimo tego niewygodnego położenia, nie można powiedzieć, żeby te trzy wioski szczególnie dużo dały buntowników, a miasteczka: Wsielub i Nowa Mysz są w tym wypadku znacznie bardziej winne, gdyż ze swoich włości dały do buntu większą liczbę swoich mieszkańców nie ze względu na ich jakieś wyjątkowe położenie, jak wyżej wymienionych wiosek. Co tyczy się Daszkiewicz, Rusiłowki, Milkiewicz, to chociaż wszystka szlachta na ogół wspierała bunt myślą, to jednak trzymała się [od niego — red.] z dala i jeśli, wedle dochodzących do mnie słuchów, często podlegała przeszukaniom, to nie ma dowodów obciążających kogokolwiek z mieszkańców w szczególności. Wskazane przez Waszą Ekscelencję rodziny z okolicy Rusiłowka jednodworca Rybińskiego i szlachcica Wolskiego oraz z okolicy Daszkiewicz: Kolendy i Wojnickiego, jeśli powinny podlegać wysiedleniu za udział członków tych rodzin w buncie, to chyba tylko dla przestraszenia tym przykładem szlachty, ale bynajmniej nie z powodu ich osobistego wpływu na bunt, (...) uważam, że finansowe grzywny nałożone obecnie na Dombrowicę, Rusiłowkę, Daszkiewicz i Milkiewicz w wysokości 25 rubli od każdego dworu dostatecznie osłabiają zar głupiego patriotyzmu i na długo zmuszą do przeklinania winnych ich nieszczęść. Na koniec jeśli pomimo to, Wasza Ekscelencja uzna za konieczne wysiedlenie kogokolwiek z wyżej wymienionych osób, to już, w każdym razie, wysiedlać ich do Rosji [tj. guberni wielkorosyjskich — przyp. red.], jako że tutaj [tj. na Białorusi — przyp. red.] nie proponuje się im żadnego nadziału ziemi, więc ich położenie wraz z rodzinami będzie nadzwyczaj ciężkie i przymusi ich do knucia nowych intryg. We wszystkich pozostałych osadach powiatu nikt ze szlachty w niczym nie jest podejrzany i ja wedle całej sprawiedliwości musiałem wszędzie zwrócić zebranych od szlachty 10 rubli od dworu, za sprawą nieporozumienia przy otrzymaniu zalecenia (...) o przeprowadzeniu poboru wśród szlachty, a objaśnieniu [dopiero] potem, że tylko na tych nałożyć ten pobór, kto miał w czymkolwiek styczność z buntem”⁵⁷.

Swoje stanowisko, co do wysiedlenia drobnej szlachty, 13 grudnia 1863 roku zwerifikował także bobrujski wojskowy naczelnik powiatowy:

Po (...) zaznajomieniu się i oglądzie miejsca zamieszkania szlachty i jednodorców żyjących w izolacji od ludności wiejskiej i [tej] we wsiach okazało się, że miejscowość ich nie budzi wątpliwości, że w tych miejscowościach mogli znaleźć schronienie buntownicy, gdyż wszystkie osady tego rodzaju znajdują się w pobliżu chłopskich wsi, gdzie wiejskie wspólnoty cały czas i bez kłopotu stale za nimi śledzą, a większa ich część mieszka w samych

⁵⁷ Tamże, s. 59–60.

wioskach i (...) swoim zachowaniem, sposobem myślenia i oddaniem dla rządu zdobyła zaufanie. Chłopskie wspólnoty wydały pozytywne pisemne poświadczenia z obowiązkiem, że mieć będą nad nimi niesłabnący nadzór; szlacheckie zaścianki i jednodworcy wydały wspólne zareczenie o tym, że jeśli ktoś z nich okazałby się winnym politycznej działalności, to oni całą wspólnotą biorą za to wszelką prawną odpowiedzialność. Biorąc to pod uwagę, że szlachta i jednodworcy do tej pory w zadnych znaczących politycznych działaniach nie byli zauważeni i że miejscowości ich nie budzą podejrzeń, by buntownicy znajdowali u nich schronienie, a także to, że małe osady znajdują się w niedużej odległości od chłopskich, dużych wspólnot, które mogą, i przy tym, zobowiązały się śledzić za nimi, nie znajdując zachęcających powodów do ich wysiedlenia. Domagano się, żeby pozostawić ich na dotychczasowych miejscach zamieszkania pod nadzorem wspólnoty chłopskiej. Przy czym zrobiony przeze mnie spis szlachty i jednodworców, którzy nie zdobyli dla siebie pisemnych, aprobujących poświadczeń odznaczonych w ostatniej rubryce spisu (...) załączam, donosząc przy tym, że wymienione w spisie osoby są przychylnie ocenione pod względem zachowania i sposobu myślenia i nie ściągają na siebie podejrzeń, że dawały buntownikom schronienie lub okazały im w czymkolwiek wsparcie⁵⁸.

Równocześnie obaj naczelnicy w zasadzie zwracali się z prośbą do gubernatora mińskiego o to, aby nie wysiedlał drobnej szlachty. Przyczyny zmiany tego stanowiska na bardziej umiarkowane można szukać także w niechęci do podejmowania na swoim terenie akcji deportacyjnej, która wiązać się musiała ze znacznym obciążeniem psychicznym i moralnym. Inną postawę przyjął wojskowy naczelnik powiatu ihumeńskiego. Nie tylko nie złagodził swojej wcześniejszej oceny, ale nawet w swoim raporcie dodał nowe elementy. Zaproponował mianowicie, żeby wraz ze szlachecką okolicą Sucin wysiedlono do oddalonych guberni imperium także 17 żydowskich rodzin, mieszkających w tej okolicy. Uważał, że czerpią one korzyści z zaopatrywania powstańców w żywność i przekazywania wiadomości⁵⁹.

W maju 1864 roku rozpoczęło się przygotowanie do deportacji okolicy Suciny. Zasadniczym problemem była duża liczba osób, które zamierzano wysiedlić. Miński gubernator w raporcie z 5 maja 1864 roku do generał-gubernatora Murawjowa wyjaśniał: „do chwili obecnej wstrzymywałem się z jej wysiedleniem tylko z powodu wielkości okolicy Sucin (...) gdzie znajdują się 43 dwory z 284 osobami obu płci. Zgodnie ze spostrzeżeniami wojskowego naczelnika powiatu ihumeńskiego, wysiedlenie sucin-skiej szlachty jest tym bardziej konieczne, że nie ma możliwości śledzenia za sutynkami, gdyż okolica ta położona jest na wyspie, okrążonej i poprzecinanej głębokimi bagnami, co uniemożliwia komunikację nie tylko z sąsiednimi miejscowościami, ale także pomiędzy poszczególnymi domami samej okolicy. Z liczby przeznaczonych do wysiedlenia, moim zdaniem, można wyłączyć jedną tylko rodzinę, w spisie oznaczoną pod nr 43–m, która przeszła na prawosławie. Miejsce, w którym spotkano buntowników, pokryte jest błotami i znajduje się w punkcie zetknięcia się powiatów ihumeńskiego, słuckiego i bobrujskiego. Zarządziłem przeprowadzenie wzmocnionych obław w wymienionym

⁵⁸ Tamże, s. 61–61 aAB., 74.

⁵⁹ Tamże, s. 75–75 aAB.

miejscu od strony tych trzech powiatów⁶⁰. Posługując się nowoczesnym jak na ten czas środkiem łączności — telegrafem, Murawjow przesłał z Petersburga odpowiedź. Dał pozwolenie do natychmiastowego wysiedlenia okolicy Sucin do guberni tomskiej „mniej pewnych” mieszkańców z 22 dworów. Co do reszty żądał powiadomienia, jeśli uzna się za groźne pozostawienie podejrzanych w obecnym miejscu zamieszkania⁶¹.

W ciągu miesiąca miński gubernator otrzymał od ihumeńskiego wojennego naczelnika potwierdzenie wykonanego polecenia. Wysiedlenie przeprowadzone 5 czerwca 1864 roku objęło 166 osób okolicznej szlachty rzymskokatolickiego wyznania z 22 dworów⁶². Informacja została następnie przekazana Murawjowowi, ten z kolei telegraficznie polecił majątek wysiedlonych sprzedać, oprócz domów i inwentarza nieruchomego, który przypaść miał nowym osadnikom⁶³. Planowano, że będą to chłopci, przede wszystkim staroobrzędowcy z wielkorosyjskich guberni.

Natomiast 26 października 1864 roku Murawjow przesłał polecenie do gubernatora mińskiego nakazując wysiedlenie szlachty z okolic Repice i Tarnogórki do guberni tomskiej i ulokowanie ich na wolnych ziemiach skarbowych. Dochód uzyskany z ich majątków polecił przekazać ministrowi majątków państwowych na pokrycie kosztów związanych z zapewnieniem przesiedleńcom ziemi, która miała być ich źródłem dochodów w nowych miejscach zamieszkania. Zalecał też, aby „starców i chorych, którzy mogą nie znieść trudów związanych z przesiedleniem, przekazać pod opiekę wspólnot albo ulokować w przytułkach na koszt państwa”⁶⁴. Zgodnie z wytycznymi do deportacji do guberni tomskiej (przeprowadzonej 22 maja 1864 roku) wytypowano 45 osób, ale 16 z nich starszych i chorych pozostawiono na miejscu⁶⁵.

Analizowane dokumenty zawierają również wiadomości o deportacji szlacheckiej wioski Wołoduta liczącej 51 osób. Etapami drobną szlachtę z tej wsi skierowano do Mińska, skąd 22 lipca 1864 roku powinna była zostać odprawiona na kolejny etap, tj. kolejną przez Wilno i Petersburg. Dowiadujemy się o tym pośrednio z podania Karola Bielinowicza i Felicjana Lipnia, szlachciców okolicznych mińskiego powiatu, którzy czynili zabiegi o pozostawienie na miejscu ich narzeczonych, pochodzących właśnie z Wołoduty⁶⁶. Źródłowo potwierdzona jest deportacja przeprowadzona w maju i w czerwcu 1864 roku ponad 200 przedstawicieli drobnej szlachty z trzech okolic powiatu ihumeńskiego. Mowa jest także o planowanym wysiedleniu jesienią 1863 roku około 400 osób z okolic: Giżgajłowo, Francuska Hrebla, Podkosie, Hapociewo, Repice, Siomkowa Słoboda, Spuścicha, Uborki, Hajdukowa Słoboda, Żabichowo, Raczyborki, Dubowy Łuh, Możanki, Stara Huta, Podszopki.

W powiecie borysowskim metody represyjne w stosunku do drobnej szlachty początkowo ograniczały się tylko do zastraszenia i przesiedlenia kilku dzierzawców wraz

⁶⁰ Tamże, A. 77–78 aAB.

⁶¹ Tamże, A. 76–76 aAB.

⁶² Tamże, A. 86–86 aAB., 88–92.

⁶³ Tamże, A. 87.

⁶⁴ Tamże, A. 82.

⁶⁵ Tamże, A. 83–84.

⁶⁶ Tamże, A. 173–173 aAB.

z rodzinami do innej wioski jeszcze przed upływem listopada 1863 roku⁶⁷. Oznajmiono też, że jeśli ktokolwiek będzie przyłapany na współpracy z powstańcami, to zostanie zastosowana odpowiedzialność zbiorowa w stosunku do mieszkańców tych wsi i miast skąd pochodzi dana osoba. Starostów we wszystkich włościach zobowiązano do sprawowania nadzoru nad drobną szlachtą i nad osobami innych warstw⁶⁸. Okazało się jednak, że zastosowane w powiecie metody nie przyniosły oczekiwanych rezultatów, skoro wiosną uzyskano informacje, że mieszkańcy zaścianka Światoje i okolicy Łoziny dostarczali żywność powstańcom z oddziału Laskowskiego. Wojenny naczelnik powiatu borysowskiego w raporcie z 25 marca 1864 roku zwrócił się do mińskiego cywilnego gubernatora, sugerując konieczność wysiedlenia mieszkańców z tych dwóch miejscowości. Załączał przy tym spis 41 rodzin (łącznie 279 osób) wraz z opisem ich majątków⁶⁹. Dalsze badania powinny wykazać, czy doszło do realizacji tego planu.

Do „podejrzanych” szlacheckich zaścianków i okolic guberni mińskiej w czasie powstania i po powstaniu 1863–1864 roku zaliczono więc następujące miejscowości: okolice: Sucin, Gizgajłowo, Francuska Hrebła, Podkosie, Hapociewo, Repice, Siomkowa Słoboda, Spuścicha, Uborki, Hajdukowa Słoboda, Żabichowo, Wołoduta, Raczyborki, Dubowy Łuh, Możanki, Stara Huta, Podszopki, Tarnogórki w powiecie ihumeńskim oraz Dombrowica, Kraliryjewka, Mieźniki, Milkiewiczze, Rusiłówka, Daszkiewiczze, Kustowica z powiatu mozyrskiego oraz zaścianki Światoje i Łoziny z powiatu borysowskiego, o łącznej liczbie ludności około półtora tysiąca. Oprócz tego, pod obserwacją znajdowały się miasteczka: Wsielub i Nowa Mysz w powiecie nowogródzkim. Początkowo rozważano wysiedlenie mieszkańców tych miejscowości, ale z tych planów zrezygnowano, zastaniając się przewidywanymi wysokimi kosztami. Deportacja drobnej szlachty objęła tylko niektóre rodziny, szczególnie z terenów trudno dostępnych i ciężkich do nadzorowania, a tym samym sprzyjających współpracy z powstańczymi partiami. Wybiórczo przeprowadzane deportacje powinny były zastraszyć te osoby, które pozostały na miejscu i przeciwdziałać podejmowaniu przez nie działalności antyrządowej. Temu celowi służyły także grzywny, jakie nałożono na mieszkańców okolic oraz wprowadzenie zbiorowej odpowiedzialności za indywidualne okazywanie pomocy uczestnikom powstania.

Źródła archiwalne potwierdzają wysiedlenie tylko części mieszkańców okolic: Sucin (166 osób), Repice i Tarnogórki (29 osób), Wołoduty (liczba osób nieznaną) w powiecie ihumeńskim. Wysiedlenie mieszkańców innych „podejrzanych” okolic mińskiej guberni wymaga dodatkowego potwierdzenia. W ten sposób, ogólna minimalna — potwierdzona źródłowo — liczba przesiedlonych mieszkańców okolic szlacheckich guberni mińskiej wynosi ponad 200 osób. Nawet jeśli uznać taką liczbę za maksymalną (choć zapewne była ona większa), ilość wysiedlonej szlachty zaściankowej musi zastanawiać w porównaniu z liczbą 1981 ukaranych i zesłanych uczestników powstania

⁶⁷ Tamże, s. 146–147

⁶⁸ Tamże.

⁶⁹ Tamże, s. 158–172.

z guberni mińskiej podawaną przez W. Zajcewa⁷⁰. Prowadzi to do wniosku, że drobna szlachta z guberni mińskiej ukarana została surowiej niżby wskazywał na to jej realny, tj. aktywny udział w oddziałach powstańczych. Bez wątpienia, przyczyną takiej polityki władz była chęć uwolnienia się od tej kategorii ludności, która chociaż nie brała masowego udziału w powstaniu, to mogła służyć jako jego zaplecze lub w przyszłości skierować swoje działania przeciwko rządowi.

Na zakończenie należy dodać, że wysiedleniem objęci byli często także chłopci, którzy mieszkali w deportowanych okolicach szlacheckich. Możliwe, że za tymi chłopami kryli się jednak przedstawiciele szlachty, którzy w swoim czasie nie potrafili udowodnić swojego szlachectwa. Część drobnej szlachty i chłopów potraktowano łagodniej, przenosząc ich do nieodległej miejscowości, w nieznanie sobie środowisko.

Wysiedlenie okolic szlacheckich z guberni mińskiej należy rozpatrywać nie tylko jako część polityki represyjnej administracji rosyjskiej, ale także jako część projektu Murawjowa dotyczącą transformacji struktury społecznej guberni białoruskich przez wysiedlenie drobnej szlachty i sprowadzenie na jej miejsce z guberni rosyjskich prawosławnych kolonistów, którzy przypuszczalnie wsparliby politykę narodowościową w Kraju Północno-Zachodnim.

⁷⁰ В.М. Зайцев, *Социально-сословный состав*, табл. 2, табл. 12, табл. 38, w: С.О. Байкова, dz. cyt.